

УДК 376–053.5:37.018.5

DOI:

Надія Скотна, доктор філософських наук, професор, ректор
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
Микола Пантюк, доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та
дошкільної освіти, проректор з наукової роботи
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
Тетяна Пантюк, кандидат педагогічних наук, професор
кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
Ірина Садова, кандидат психологічних наук, доцент
кафедри педагогіки та методики початкової освіти
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ДО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

У статті визначено сутність і специфіку соціально-педагогічної роботи школи із сім'ями внутрішніх мігрантів у полікультурному освітньому просторі, а також умови успішної адаптації, підтримки та захисту дітей із таких сімей у нове соціокультурне середовище навчального закладу. Доведено необхідність перетворити останній у "відкриту" систему, що уможливить особистісно орієнтований підхід до школярів і використання в освітньо-виховному процесі потенціалу різних соціумів.

Ключові слова: адаптація; соціально-педагогічна адаптація; сім'ї внутрішніх мігрантів; діти-переселенці.

Літ. 7.

Nadiya Skotna, Doctor of Sciences (Philosophy), Professor,
Rector of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Mykola Pantyuk, Doctor of Sciences (Pedagogy), Professor of the
General Pedagogy and Preschool Education Department,
Vice-Rector of Scientific Work of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Tetyana Pantyuk, Ph.D.(Pedagogy), Professor of the
General Pedagogy and Preschool Education Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
Iryna Sadova, Ph.D.(Psychology),
Associate Professor of the Pedagogy and Methods of Primary Education Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

ADAPTATION OF CHILDREN OF INTERNALLY DISPLACED FAMILIES TO THE EDUCATIONAL ESTABLISHMENT

The article analyses the concept "internally displaced people" (IDP). The current legislative principles concerning legal support of people forced to leave their area of permanent residence in Ukraine are highlighted. A number of problems in this sphere are disclosed, the ways of their overcoming are offered.

The essence and specificity of school socio-pedagogical work with families of internal migrants in a multicultural educational space, as well as the conditions of successful adaptation, support and protection of children from the above mentioned families into new socio-cultural environment of educational establishment. The necessity to turn the latter into the "open" system that will allow a person-oriented approach to students and use the potential of different societies in the educational process is proved.

The importance of studying IDP families by teachers in order to identify their structure and socio-educational potential is emphasized. The specialists' level of readiness to work with children and families who have found themselves in difficult life circumstances is analyzed, the reasons for its low efficiency are found out. The authors outline a number of problems through which social teachers of educational institutions either do not work with the target group at all or do it occasionally, thereby reducing the effectiveness of such work. According to the results of the monitoring study, the factors of successful social adaptation of this category of children to school are identified.

Keywords: an adaptation; social and pedagogical adaptation; families of internal migrants; the children-migrants.

Постановка проблеми. Актуальність сьогодення. Військовий конфлікт на Сході України теми нашої статті зумовлена спричинив появу нової категорії населення – тривожними реаліями вітчизняного внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Відповідно

до Керівних принципів ООН прийнято Закон України від 22.11.2014 № 4490а-1 “Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб”. Згідно з ним внутрішньо переміщена особа – це громадянин України, що постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув місце свого проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсякденних проявів насильства, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру [2].

Як наголошує Закон “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми” від 26.01.2016 № 936-VIII, “Дитиною, яка перебуває у складних життєвих обставинах, називають дитину, яка потрапила в умови, що негативно впливають на її життя, стан здоров’я та розвиток у зв’язку з інвалідністю, тяжкою хворобою, безпритульністю, перебуванням у конфлікті із законом, залученням до найгірших форм дитячої праці, залежністю від психотропних речовин та інших видів залежності, насильством та жорстоким поводженням у сім’ї, ухилянням батьків, осіб, які їх замінюють, від виконання своїх обов’язків, обставинами стихійного лиха, техногенних аварій, катастроф, воєнних дій чи збройних конфліктів тощо, що встановлено за результатами оцінки потреб дитини” [4]. Таке оцінювання здійснюється соціальним педагогом шляхом визначення трьох основних компонентів: 1) потреби дитини в особистісному розвитку; 2) батьківського потенціалу (здатності батьків піклуватися про дитину, виховувати й розвивати її, задовольняти потреби); 3) факторів сім’ї та середовища.

За даними ЮНІСЕФ, у 2017 р. було офіційно зареєстровано 1 626 137 внутрішньо переміщених осіб, у тому числі 225 866 дітей.

Тільки у Дрогобицькому районі Львівської області кількість переселених сімей становить 42 (60) осіб: з АР Крим – 2 (3 особи); з Луганської області – 18 (24 особи); з Донецької області – 22 (33 особи). Природно, що найбільше проблем зазнають сім’ї вимушених мігрантів. Звісно, їх адаптація до нових умов передбачає серйозні економічні, соціокультурні та психологічні зміни. Відсутність звичних умов життя, спричинена переїздом сім’ї в регіон з іншими культурними традиціями, призводить до дезорієнтації дитини із сім’ї мігрантів. У зв’язку з цим усе більш актуальною педагогічною проблемою стає адаптація дитини до нових обставин.

Власне тому на часі розробка науково-практичних основ психолого-педагогічного супроводу процесу адаптації, соціальної допомоги сім’ям, постраждалим від внутрішніх міграційних процесів. При цьому потрібно обов’язково використовувати накопичений вітчизняний досвід і міжнародну практику при укладанні різних програм соціально-психологічної підтримки та допомоги дітям як особливо вразливій групі, що насамперед потребує подолання відчуженості в новому соціокультурному середовищі.

Особливу роль у розв’язанні соціально-педагогічних проблем сімей внутрішніх мігрантів відіграють освітні заклади, оскільки діти мають отримати гідну освіту, успішно адаптуватися в новому соціумі. Завданням школи як важливого соціального інституту є психолого-педагогічна підтримка і захист зазначених сімей, формування толерантних взаємовідносин у соціумі, виховання у дітей “відкритості” до навколишнього світу тощо.

Водночас урегулювання проблем сімей внутрішніх мігрантів гальмується низкою суперечностей, зокрема між:

- реальною кількістю сімей мігрантів та недостатньою підготовленістю українського суспільства до створення оптимальних умов для їх адаптації у новому для себе соціокультурному просторі;

- потенційними можливостями школи і недостатньою науково-теоретичною та практичною розробленістю технологій діяльності із розглядуваною категорією населення;

- потребою у висококваліфікованих фахівцях, здатних професійно надавати допомогу сім’ям внутрішніх мігрантів, і відсутністю науково-методичного забезпечення для підготовки перших.

З огляду на це питання організації та технології соціально-педагогічної роботи із сім’ями внутрішніх переселенців є сьогодні надзвичайно актуальними.

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Визначальну роль у розгляді зазначеної проблеми відіграли філософсько-соціологічні і психолого-педагогічні праці Б.Ананьєва, Л. Божович, О. Леонтєва та ін. Їхні ідеї ґрунтувалися на педагогічній спадщині Я. Коменського, Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, К. Ушинського та інших відомих педагогів. Усі вони підкреслювали необхідність гуманного, духовно-морального становлення особистості, забезпечення її належної підтримки і захисту. Відомі відчизняні науковці А. Макаренко та В. Сухомлинський наголошували на винятковій важливості соціально-педагогічної підтримки в розвитку особистості.

Розгляд сучасних проблем міграції відрізняється багатогранністю і широким спектром досліджуваних об'єктів: вплив міграційних процесів на міжнаціональні відносини (В. Семенов, В. Черкасов, П. Чернецова та ін.); соціальна адаптація внутрішніх мігрантів (А. Мудрик, Р. Овчарова та ін.).

Питання педагогічної підтримки дітей-мігрантів у соціально-педагогічному середовищі відображені в роботах В. Гриценко, Г. Кісарчук, В. Панок, О. Швед та ін.

Зasadничими для нашої статті є положення про професійну соціальну роботу із сім'єю й особистістю на основі особистісно орієнтованого підходу, розроблені у працях Т. Алексєєнко, О. Безпалько, В. Бочарової, Н. Бугаєць, Ю. Василькової, В. Гурової, Ю. Жданович, З. Зайцевої, І. Зверєвої, А. Капської, Г. Лактіонової, Н. Лунченко, Л. Мардахаєва, С. Толстоухової, І. Трубавіної.

Метою статті є визначити умови успішної адаптації дітей із сімей внутрішньо переміщених осіб до навчального закладу та сутність і специфіку організації соціально-педагогічної роботи школи із сім'ями вимушених мігрантів.

Виклад основного матеріалу. В останні десятиліття міграція стала однією з найважливіших світових проблем. Питання внутрішньої міграції та пов'язані з нею проблеми сьогодні для нашої країни є найбільш актуальними.

Власне поняття міграція (від лат. *migratio, migro* – переходжу, переселяюся) означає переселення людей, пов'язане, як правило, зі зміною місця проживання. У нашій статті ми розглядаємо міграцію як процес, що зумовлює певні зміни в загальній життєдіяльності людини. Виокремлюють економічні, політичні, соціальні, національні, релігійні та ін. причини міграційних процесів. Внутрішню міграцію у ХХІ ст. науковці пов'язують зазвичай із політичними конфліктами.

Міграційні процеси визначають сьогодні нові форми міграційної поведінки у різних соціальних груп населення, позначаючись найбільше на дітях. Загальновідомо, що ця категорія населення є найбільш вразливою та чутливою до впливу несприятливих чинників навколишнього середовища. Звідси виникнення цілого комплексу дитячих проблем, які характеризуються певною специфікою і потребують детального та невідкладного врегулювання. Найважливішими серед них є: 1) психологічні стреси, пов'язані з вимушеною зміною місця проживання (діти, в силу своєї залежності від дорослих, завжди є вимушеними мігрантами) і порушенням структури звичних культурно-комунікативних,

родинно-сімейних, природно-територіальних та інших зв'язків; 2) криза ідентичності, неузгодженість у системі цінностей і соціальних норм; 3) загальна незадоволеність різними аспектами життєдіяльності й самим собою; 4) адаптація дітей до нового освітнього середовища; 5) відсутність необхідних умов та якості освіти [6, 396].

У зв'язку з цим зростає роль навчального закладу в допомозі, підтримці та реабілітації сімей вимушених мігрантів. Відповідно до міжнародних документів, дошкільна, загальноосвітня, професійно-технічна й вища освіта має бути доступною для всіх категорій мігрантів, незалежно від статусу їх проживання. Отже, питання захарування дітей до навчального закладу вже не є актуальним. Головним завданням навчального закладу стає діяльність щодо адаптації учнів до нових умов та інтеграції родин мігрантів у соціальне середовище [5, 77].

Освітні заклади мають більший спектр можливостей і засобів у розв'язанні проблем внутрішніх мігрантів, ніж інші соціальні інститути. Впливаючи через дитину на сім'ю, школа може суттєво оптимізувати входження й успішну інтеграцію особистості в нове соціокультурне середовище. Навчальним закладам слід співпрацювати з державними та недержавними організаціями, робота яких спрямована на допомогу цій категорії населення.

Сьогодні особливо зростає необхідність свідомої активності керівників навчальних закладів щодо підтримки, регулювання і формування здорового соціально-психологічного клімату у педагогічному колективі і закладі загалом.

У ХХІ ст. сім'я все більше стає об'єктом соціальної політики, впливу з боку держави, суспільства, різних соціальних інститутів; вона потребує різнопланової і багатопланової підтримки, особливо сім'ї внутрішніх мігрантів у їх нестабільному стані.

Важливе значення має діагностика особистості мігранта. Доцільно використовувати як психологічні, так і педагогічні методи діагностування і на їх основі виділяти специфічні й типові особливості, за якими можна простежити динаміку змін у структурі особистості. Ми вважаємо, що вивчення особистості має включати виявлення таких чинників:

- її здібностей, інтересів та схильностей, позитивних якостей, на які можна спиратися в роботі з особою в її підтримці й захисті;
- виховних можливостей сім'ї, полікультурного соціуму й освітнього простору;

- умов і причин, що перешкоджають успішній адаптації та реабілітації особистості в новому соціумі, шляхів їх усунення;

- джерел негативного впливу, їх характеру і ступеня впливу;

- оточення людей, яких можна задіяти в підтримці та захисті;

- умов і можливостей соціальних інститутів, а також служб допомоги в індивідуальній і груповій реабілітаційній роботі із сім'ями внутрішніх мігрантів.

Теоретичний аналіз проблеми показав, що ефективність співпраці педагогів і батьків у період адаптації дітей із сімей мігрантів можлива за умови розуміння дорослими сутності соціальної адаптації, її ролі в розвитку дитини. З цією метою нами було вивчено думку вчителів загальноосвітніх навчальних закладів м. Дрогобич Львівської області (всього опитано 42 педагоги). Упродовж анкетування з'ясовано, що більшість із них (70%) визначають сутність соціальної адаптації дітей із сімей мігрантів як процес інтеграції дитини в нове соціальне середовище; як прийняття дитини із сім'ї мігрантів у групі однолітків. Так, 65% учителів, виходячи зі своїх спостережень, вважають, що адаптаційний період у школярів супроводжується особливими труднощами, часто триває до кількох місяців. Як зазначено опитаними педагогами, такі діти, як правило, прагнуть до усамітнення, уникають контактів із ровесниками або виявляють агресію до них, вибіркове ставлення до дорослих. За спостереженнями, адаптація у дітей залежить не тільки від їх особистісних особливостей, а й від характеру сімейних відносин, від соціального благополуччя в сім'ях мігрантів. Більшість анкетованих (90%) головним показником успішної адаптації дитини з сім'ї мігрантів у групі однолітків вважають доброзичливе ставлення з боку педагогів і дітей.

Однак аналіз анкет показує, що вчителі далеко не завжди здатні забезпечити дитині з родини мігрантів такі умови. У середньому 83% педагогів відчують істотні труднощі при спілкуванні з дитиною та батьками, не володіють методами роботи з ними. На їх думку, найбільше проблем у роботі спричиняють невміння контактувати з батьками (77%); незнання національних особливостей виховання в сім'ї (63%). Складність взаємодії з батьками-мігрантами в адаптаційний період педагоги пояснювали також відсутністю у перших інтересу до власної дитини, небажанням прислухатися до порад педагога, брати участь у проведенні шкільних заходів.

Отже, вчителі розуміють, що взаємодія з

батьками із сімей мігрантів – одна з умов успішної соціальної адаптації дитини до школи, що, зі свого боку, передбачає загальну зацікавленість в дорослих, бажання співпрацювати і професіоналізм педагогів. На думку 72% учителів, емоційне благополуччя дитини із сім'ї мігрантів у групі ровесників під час адаптації до школи залежить від індивідуального підходу до дитини. За даними анкет, 40% педагогів зазнають серйозних труднощів у знаходженні індивідуального підходу до дитини із сім'ї мігрантів у перші дні її перебування у шкільному закладі. Вчителі не завжди правильно реагують на такі прояви дітей, як тривожність, скутість, агресивність, гіперактивність, безініціативність, замкнутість, не завжди надають належного значення характеру спілкування між дітьми, не володіють прийомами виховання в учнів толерантності.

Допомогти дитині інтегруватися в новий колектив, включити її в освітній процес, зменшити рівень стресу, не виділяти з-поміж інших учнів як “жертву”, мотивувати вчитися – це частина роботи, яку мають виконати вчителі. Успішність цієї роботи починається з того, як дитина представлена в новому колективі. Коли діти потрапляють у новий колектив з усталеною структурою та лідерами, вони змушені знову відбудовувати стосунки – як із новими однокласниками, так і з учителями. Змінюючи звичний колектив, школярі тривожаться, чи сприймуть їх нові однокласники, чи зможуть вони відповідати вимогам нової школи. Тому перш ніж скласти враження про здібності та можливості нового учня, важливо не лише оцінити його освітній рівень, а й враховувати, де навчалася дитина до переїзду. Тому контакт батьків з учителем та спілкування родин ВПО зі шкільним психологом особливо важливі. Для успішної адаптації дитини потрібно не тільки налаштувати її на позитив, а й підготувати до труднощів, які можуть виникнути, намагатися долати їх спільно [1].

Результатом адаптації дітей вимушених переселенців є їхня пристосованість до нових умов поселення, що характеризується здатністю особистості задовольняти свої потреби в тій чи тій ситуації в конкретному соціальному середовищі, а також виконувати нижченаведені функції:

- адекватно сприймати навколишню дійсність і власний організм;

- адекватно будувати систему відносин і спілкування з оточуючими;

- бути здатними до навчання, організації дозвілля та відпочинку [1, 207].

У цьому контексті Т. Лигоміна характеризує

п'ять основних компонентів успішної адаптації дитини до навчального закладу:

1) презентаційний – полягає в ознайомленні дітей та їх батьків з особливостями організації навчально-виховного процесу, специфікою та особливостями діяльності навчального закладу (режим, графік занять, вимоги до одягу, критерії оцінювання тощо);

2) поведінковий – як дитина дотримується правил поведінки в навчальному закладі, загальноприйнятних норм;

3) емоційний – передбачає позитивний психічний стан дитини під час перебування у школі;

4) соціально-психологічний – означає відповідний статус особистості в системі офіційних та неофіційних стосунків;

5) навчальний – включає успішність учня у навчальній діяльності. Дуже важливо створювати для новачків ситуації успіху, щоб діти не втратили віри в себе та мотивації до навчання.

Педагогам, які працюють з означеною категорією дітей та членами їх родин, необхідно надавати науково-методичну та психологічну допомогу (задоволення навчальних потреб учнів-переселенців, очікування вчителів щодо роботи з такою категорією учнів, педагогічні стратегії з розв'язання проблем дітей, які є переміщеними особами) [3].

Як зазначає Н. Лунченко, соціально-психологічний супровід сімей розглядуваної категорії охоплює такі напрями роботи: створення сприятливого соціально-психологічного клімату в навчальному закладі та оптимізація змісту й форм психологічної освіти педагогічних працівників і батьків; недопущення своїми діями чи бездіяльністю вторинної травматизації учасників освітнього процесу; застосування міжсекторальної взаємодії й мультидисциплінарного підходу до розв'язання проблем, які виникають; залучення висококваліфікованих фахівців [5, 24].

Як бачимо, соціальна підтримка сімей внутрішньо переміщених осіб не може бути зведена тільки до матеріальної допомоги. Саме комплексна співпраця науковців, психологів, соціальних працівників, оточення та сім'ї дасть змогу підібрати й розробити індивідуальні психолого-педагогічні програми інтеграції дітей до нових умов проживання та навчання, що у подальшому також сприятиме їх успішній адаптації до навчального закладу.

Висновки. Ситуація міграції особливо важка для дітей переселенців, яким насамперед необхідно інтегруватися у суспільство через посередництво системи освіти. Однак остання не

завжди готова до цього. Соціально-педагогічна робота школи із сім'ями вимушених мігрантів буде ефективною, якщо загальноосвітній заклад стане "відкритою" соціально-педагогічною системою, що уможливить особистісно орієнтований підхід до дітей і використання в освітньо-виховному процесі потенціалу різних соціумів. У школі слід створити оптимальні умови, що сприяють розв'язанню соціальних і особистісних проблем дітей внутрішніх мігрантів та їх сімей у полікультурному освітньому просторі. Навчально-виховну роботу з дітьми-переселенцями педагогам необхідно спрямувати на формування нового рівня міжособистісних стосунків, позитивних життєвих цінностей, оптимістичного світобачення та комунікативно-мовленнєвої компетенції.

Запропонована стаття не вичерпує всіх аспектів розглядуваної проблеми. У подальших розвідках планується проаналізувати ефективність системи підготовки та перепідготовки педагогів, залучення їх до роботи з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жданович Ю. М. Соціально-педагогічна підтримка дітей вимушених переселенців як наукова проблема / Ю. М. Жданович // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2015. – Вип. 19(1). – С. 204–213. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19\(1\)_21](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19(1)_21).

2. Закон України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" [Електронний ресурс]: Верховна Рада України; Закон від 20.10.2014 № 1706-VII. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.

3. Лигоміна Т.А. Умови успішної адаптації та інтеграції дітей із сімей внутрішньо переміщених осіб до навчального закладу / Т.А.Лигоміна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.slideshare.net/ssuser02ed91/ss-55329412>

4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України від 26.01.2016 № 936-19: – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/936-19>

5. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: навчально-методичний посібник / В.Л. Андрєєнкова, І.О. Бандурка, Н.П. Бочкор та інші. – К. : Агентство "Україна", 2015. – 176 с.

6. Скотна Н. The Use of Art Therapy in Psycho-Pedagogical Support of Children Affected by Internal Migration Processes in Ukraine / Н. Скотна, М. Пантук, І. Садова // Науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Наука і освіта. – 2017. – №9. С. – 53–58.

7. Worden J. Grief Counseling and Grief Therapy // A Handbook for the Mental Health Practitioner, Fourth Edition Publisher: Springer Publishing Company, Incorporated, 2008. – 248 p.

REFERENCES

1. Zhdanovych, Yu. M. (2015). *Sotsialno-pedahohichna pidtrymka ditei vymushenykh pereselentsiv yak naukova problema* [Socio-pedagogical support for forced displaced children as a scientific problem]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and methodological problems of education of children and pupils' youth*, no.19(1), pp.204–213. Retrieved from: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19\(1\)_21](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19(1)_21) [in Ukrainian].

2. Zakon Ukrainy "Pro zabezpechennia prav i svobod vnutrishno peremishchenykh osib" Verkhovna Rada Ukrainy; Zakon vid 20.10.2014 № 1706-VII. [Law of Ukraine "On ensuring the rights and freedoms of internally displaced persons". Verkhovna Rada of Ukraine; Law of 20.10.2014 № 1706-VII]. Retrieved from: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> [in Ukrainian].

3. Lyhomyna, T.A. *Umovy uspishnoi adaptatsii ta intehratsii ditei iz simej vnutrishno*

peremishchenykh osib do navchalnoho zakladu [Conditions for the successful adaptation and integration of children from the families of internally displaced persons to the educational institution]. (n.d). [www.slideshare.net](http://www.slideshare.net/ssuser02ed91/ss-55329412). Retrieved from: <http://www.slideshare.net/ssuser02ed91/ss-55329412> [in Ukrainian].

4. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo posylennia sotsialnoho zakhystu ditei ta pidtrymky simej z ditmy: Zakon Ukrainy vid 26.01.2016 № 936-19 [On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding strengthening of social protection of children and support of families with children: Law of Ukraine dated January 26, 2016 No. 936-19]. Retrieved from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/936-19> [in Ukrainian].

5. Andriecienkova, V.L. Bandurka, I.O. & Bochkor, N.P. et al. (2015). *Sotsialno-pedahohichna ta psykholohichna dopomoha simiam z ditmy v period viiskovoho konfliktu* [Social-pedagogical and psychological assistance to families with children during a military conflict]. Kyiv: Ahentstvo "Ukraina". [in Ukrainian].

6. Skotna, N., Pantiuk, M. & Sadova, I. (2017). *Vykorystannia art-terapii u psykholohohedahohichnomu suprovodi ditei, postrazhdalenykh vid vnutrishnikh mihratsiinykh protsesiv v Ukraini* [The Use of Art Therapy in Psycho-Pedagogical Support of Children Affected by Internal Migration Processes in Ukraine]. *Nauka i osvita – Science and education*, no.9, pp.53–58. [in Ukrainian].

7. Worden, J. (2008). *Grief Counseling and Grief Therapy*: Springer Publishing Company, Incorporated [in English].

Стаття надійшла до редакції 08.06.2018



"Дати дітям радість праці, радість успіху у навчанні, збудити в їхніх серцях почуття гордості, власної гідності – це перша заповідь виховання.

У наших школах не повинно бути нещасливих дітей, душу яких гнітить думка, що вони ні на що не здібні. Успіх у навчанні – єдине джерело внутрішніх сил дитини, які породжують енергію для переборення труднощів, бажання вчитися".

*Василь Сухомлинський
український педагог*

"Приймай дитину з благоговінням, виховуй її з любов'ю, випускай вільною".

*Рудольф Штайнер
австрійський вчений, філософ*

